

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Hanna Ydén

Tillräknelighet & brottsbalken

- om tillräknelighetslärans avskaffande i svensk rätt

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Tova Bennet

Termin: VT 2020

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	2
FÖRKORTNINGAR	3
1 INLEDNING	4
1.1 Problembeskrivning	4
1.2 Syfte och frågeställningar	5
1.3 Avgränsningar	6
1.4 Metod, perspektiv och material	7
1.5 Forskningsläge	8
1.6 Disposition	8
2 BAKGRUND - TILLRÄKNELIGHETSLÄRAN OCH STRAFFRÄTTSLIGA IDEOLOGIER	10
2.1 Tillräknelighetsläran	10
2.2 Straffrättsideologier	11
2.2.1 Den klassiska straffrättsskolan	11
2.2.2 Den positiva straffrättsskolan	12
2.2.3 Den sociologiska straffrättsskolan	13
3 TILLRÄKNELIGHETSKRAVETS STÄLLNING IDAG	14
3.1 Gällande rätt	14
3.2 Diskussioner om återinförande	15
4 TILLRÄKNELIGHETSLÄRANS STÄLLNING INNAN BROTTSBALKEN	17
4.1 Äldre rättskällor	17
4.2 1864 års strafflag	18
5 1900-TALETS REFORMARBETE OCH BROTTSBALKEN	20
5.1 1900-talets första hälft	20
5.2 1946 års reform	23

5.3	Brottsbalkens beredning	24
5.4	Brottsbalkens reglering	26
6	ANALYS OCH SLUTSATS	28
6.1	Analys	28
6.2	Slutsats	31
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	32
	RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	34

Summary

In most legal systems around the world, mentally disturbed offenders are exempt from criminal responsibility and therefore go unpunished. When The Swedish Penal Code was introduced in 1965 this exemption was removed from Swedish law. From this point forward, mentally disturbed offenders have been held accountable for their actions and the mental disorder is instead considered when deciding the appropriate criminal sanction. Ever since the exemption was removed, it has been discussed whether it should be reinstated. The issue has been the subject of several reviews performed by the government, but the exemption has not been reintroduced.

The purpose of this thesis is to investigate what arguments the legislator made in support of removing the exemption regarding criminal responsibility for mentally disturbed offenders in 1965. In addition to this, the thesis also addresses what these arguments were based on and if they can be considered sustainable and relevant in today's discussion about a reintroduction of such an exemption. The study has shown that the legislator largely based the arguments on the idea that punishments, to the greatest extent possible, should be replaced with measures of care and that society should be protected against crime but not necessarily through traditional penalties. The disagreement and debate between the classical and positive schools of criminology played a large role in contributing to these ideas.

The arguments that the legislator presented in support of the abolition of the exemption for mentally disturbed offenders can be applied in today's discussion. However, the sustainability of the arguments depends on what is considered to be the cause of the crime and the purpose of the punishment. Today's view of accountability will therefore affect the arguments sustainability in the discussion. In addition to this, the social conditions and the penal system itself has changed significantly since 1965, why it can be hard to argue that the arguments are sustainable today.

Sammanfattning

I samband med brottsbalkens ikraftträdande år 1965 togs uppdelningen mellan otillräkneliga och tillräkneliga lagöverträdare bort från svensk rätt. Reformen innebar att även personer med allvarliga psykiska störningar kunde anses vara straffrättsligt ansvariga för sina handlingar och bli föremål för rättsskipningens påföljdssystem. Sedan tillräknelighetsläran togs bort har det förts en kontinuerlig diskussion kring huruvida den eventuellt bör återinföras. Frågan har behandlats av flera statliga utredningar och är ofta föremål för debatt. En återgång till ett tillräknelighetskrav har dock inte skett.

Denna uppsats har som syfte att utreda vilka argument lagstiftaren framförde som stöd för valet att avskaffa tillräknelighetsbestämmelserna år 1965 samt vad dessa argument grundade sig i. Därutöver behandlar uppsatsen även huruvida de argument som framfördes vid brottsbalkens beredning kan anses vara hållbara och relevanta även i dagens diskussion. Undersökningen har visat att reformen till stor del tog sin utgångspunkt i tanken att straff skulle ersättas med vård i största möjliga utsträckning och att samhället skulle skyddas mot brottslighet men att detta inte nödvändigtvis behövde ske genom straff. De ideologiska motsättningarna mellan å ena sidan den klassiska straffrättsskolan och å andra sidan den positiva straffrättsskolan påverkade utvecklingen av dessa tankegångar.

De argument som framfördes till stöd för tillräknelighetslärans avskaffande kan tillämpas även i dagens diskussion. Dock är argumentens hållbarhet beroende av vad som anses vara brottslighetens orsaker och straffets ändamål. Dagens syn på tillräknelighetsläran kommer därför påverka argumentens hållbarhet idag. Därutöver har samhällsförhållandena och straffsystemet förändrats märkbart sedan 1965. Av detta följer att det kan vara svårt att hävda att argumenten har hög hållbarhet i dagens diskussion.

Förkortningar

BrB	Brottsbalk (1962:700)
NJA	Nytt juridiskt arkiv
Prop.	Proposition
SL	1864 års strafflag
SOU	Statens offentliga utredningar
SvJT	Svensk Juristtidning

1 Inledning

1.1 Problembeskrivning

Psykiskt störda lagöverträdare har under en lång tid särreglerats i såväl svensk som utländsk rätt.¹ Tanken att vissa typer av människor inte kan hållas straffrättsligt ansvariga för sina handlingar sträcker sig hela vägen tillbaka till Aristoteles. Han menade att den som begår ett brott utan att kunna kontrollera eller ha insikt om sitt handlade inte ska betraktas som straffrättsligt skyldig.²

Denna typ av funderingar har i de flesta rättsordningar åtminstone delvis översatts genom en tillämpning av den så kallade tillräknelighetsläran.³ Denna innebär att det uppställs ett krav på tillräknelighet eller ansvarsförmåga för att straffrättsligt ansvar ska kunna aktualiseras.⁴ I Sverige tillämpas emellertid inte denna lära, utan här kan alla människor dömas till straffrättsligt ansvar och särbehandlingen av psykiskt störda lagöverträdare sker istället vid påföljdsbestämningen.⁵

Tillräknelighetsläran är dock inte ett främmande fenomen för det svenska rättssystemet, då den under en lång tid var en del av rättsordningen. Det var i samband med brottsbalkens (1962:700) ikraftträdande år 1965 som tillräknelighetskravet togs bort i svensk rätt.⁶ Sedan tillräknelighetskravet avskaffades har det kontinuerligt förts en diskussion kring huruvida det eventuellt bör återinföras.⁷ Debatten om straffbarhet, ansvarsförmåga och tillräknelighet är en av de mest långdragna inom straffrätten och är aktuell än idag. Senast år 2012, i Psykiatrilagsutredningens betänkande SOU 2012:17, föreslogs ett återinförande av ett tillräknelighetskrav. Detta

¹ Sondén (1930) s. 3.

² Radovic (2009) 20 f.

³ Jareborg & Zila (2017) s. 18 f.

⁴ SOU 1996:185 s. 491.

⁵ Asp, Ulväng & Jareborg (2013) s. 370.

⁶ SOU 1996:185 s. 517.

⁷ Jfr. Qvarsell (1993) s. 342 ff; SOU 2012:17.

resulterade inte i någon lagändring, men frågan är fortsatt aktuell i den juridiska debatten.⁸

Trots att det har skett många reformer på området för straffbarhet och ansvarsförmåga såväl innan som efter 1965 var det vid brottsbalkens införande som tillräknelighetsläran övergavs, åtminstone formellt sett. Med anledning av detta kan denna tidpunkt beskrivas som en viktig vändpunkt för den svenska rättsutvecklingen på området. Denna uppsats ska med denna utgångspunkt beskriva vad som förändrades vid brottsbalkens införande, vad som låg till grund för denna reform samt undersöka huruvida argumenten för avskaffandet kan vara relevanta och hållbara i dagens diskussion.

1.2 Syfte och frågeställningar

Syftet med denna uppsats är att granska avskaffandet av tillräknelighetskravet vid brottsbalkens ikraftträdande år 1965, undersöka vilka argument som framfördes till stöd för detta samt huruvida dessa argument kan vara hållbara och relevanta även i dagens diskussion om ett eventuellt återinförande av ett tillräknelighetskrav. Uppsatsen beskriver huvudsakligen den utveckling som skedde på området under 1900-talet, såväl rättsligt som inom den politiska beredningsprocessen. Därefter appliceras denna utveckling på dagens rättsläge för att undersöka huruvida de argument som framfördes till stöd för ett avskaffande av tillräknelighetsläran kan vara hållbara och relevanta i dagens diskussion. För att uppnå detta syfte kommer följande frågeställningar att besvaras:

- Vad föranledde övergivandet av systemet med tillräknelighet vid införandet av brottsbalken?
- Vilka argument framfördes till stöd för att inte inkludera ett tillräknelighetskrav och vilken grund hade dessa?

⁸ SOU 2012:17 s. 521.

- Kan de argument som framfördes då anses vara hållbara och relevanta i dagens diskussion om ett eventuellt återinförande av ett tillräknelighetskrav?

1.3 Avgränsningar

Tillräknelighetsläran är ett mycket omfattande område som kan appliceras på flera olika typer av lagöverträdare. I denna framställning behandlas dock endast tillräknelighetskravet för psykiskt störda lagöverträdare. Därmed omfattas inte lärans tillämpning på minderåriga personer, personer med tillfällig sinnesförvirring eller personer som agerat under självförvållat rus. Denna avgränsning sker med anledning av ämnets starka koppling till påföljdsfrågan, vilken är särskilt tydlig när det kommer till psykiskt störda lagöverträdare. Uppsatsens huvudsakliga fokus ligger dock vid områdets rättsutveckling, inte vid påföljdssystemet som sådant.

Huvuddelen av uppsatsen behandlar den reform som infördes i samband med brottsbalkens ikraftträdande, den rättsutveckling och den diskussion som föranledde denna samt dagens diskussion om tillräknelighet. Detta innebär att de många reformer och förändringar som har skett på området sedan 1965 inte kommer att behandlas i någon större utsträckning. Detta för att begränsa utredningen och fokusera på den förändring som skedde i samband med brottsbalkens införande. För att ge en bakgrund till tillräknelighetsbegreppets ställning i svensk rätt inkluderas en historisk redogörelse av områdets utveckling. Denna framställning behandlar tillräknelighet i äldre svenska rättskällor. Redogörelsen hade även kunnat innefatta antika och utländska rättstraditioner, men i syfte att fokusera framställningen på det svenska rättssystemet har detta inte gjorts.

De argument som är föremål för framställningens argumentationsanalys är uteslutande hämtade från propositioner och statliga utredningar. Diskussionen om tillräknelighetsläran är långdragen och mycket omfattande, varför fokus har placerats på den politiska processen. I ett större

arbete hade med fördel även åsikter och argument utanför de statliga beredningsprocesserna inkluderats.

1.4 Metod, perspektiv och material

Uppsatsen är huvudsakligen utformad med utgångspunkt i ett rättsutvecklingsperspektiv. Detta för att belysa den rättsliga förändringen på området och utreda hur denna har påverkats av den samhällskontext som den utvecklats ur. För att besvara framställningens frågeställningar har olika metoder använts för uppsatsens olika delar.

I syfte att kartlägga gällande rätt har en klassisk rättsdogmatisk utredning av förarbeten, lagkommentarer och doktrin tillämpats.⁹ Samma metod har använts tillsammans med en rättshistorisk metod vid utredningen av psykiskt störda lagöverträdare straffrättsliga ställning innan brottsbalken och i brottsbalken vid tiden för dess ikraftträdande. För denna del har huvudsakligen information inhämtats från de utförliga historiska redogörelserna av Sondén, Qvarsell och SOU 1996:185 del II. Ytterligare historiska perspektiv har inhämtats från bland andra Rylander och Svennerlind. Det ska i detta sammanhang märkas att vissa delar av den historiska utvecklingen på området är omdiskuterad, varför den ska behandlas något kritiskt.¹⁰

För att granska de argument som är relevanta för framställningen har en argumentationsanalys tillämpats. Metoden används för att identifiera argument och undersöka deras uppbyggnad och innehåll. Syftet med detta är för denna framställning huvudsakligen att utreda vad argumenten ger uttryck för och huruvida de stödjer en viss uppfattning eller ideologi.¹¹ I argumentationsanalysen identifieras först vilken tes som framförs, detta genom att undersöka vilken uppfattning textens olika påståenden försöker

⁹ Nääv & Zamboni (2018) s. 21 ff.

¹⁰ Jfr. Qvarsell (1993) s. 81.

¹¹ Björnsson, Kihlbom & Ullholm (2009) s. 11 ff.

stödja. Tesen kan vara faktuell, det vill säga ett påstående om att ett visst sakförhållande föreligger, eller normativ, alltså att den uttrycker ett omdöme att det vore önskvärt att ett visst sakförhållande kom till stånd.¹² I detta arbete fokuserar analysen på argumentens hållbarhet och relevans. Ett arguments hållbarhet är ett mått på den grad tilltro som det finns skäl att ha till påståendet medan relevansen beror på i vilken grad argumentet gör det rimligt att acceptera tesen.¹³ De inhämtade argumenten kommer uteslutande från statliga utredningar och propositioner.

1.5 Forskningsläge

Diskussioner om ett eventuellt återinförande av ett tillräknelighetskrav i svensk rätt har, som ovan nämnts, diskuterats sedan införandet av brottsbalken år 1965. Frågan har bland annat behandlats i tre statliga utredningar sedan slutet av 1900-talet.¹⁴

Tillräknelighet har diskuterats av jurister, politiker, psykiatriker och andra sakkunniga under en lång tid såväl i som utanför Sverige. Av detta följer att det finns ett stort antal framstående namn och arbeten på området. För Sveriges del kan Johan Thyren och Karl Schlyter sägas ha spelat en särskilt stor roll för 1900-talets rättsutveckling och brottsbalkens reglering.¹⁵ Susanna Radovic och Christer Svennerling kan nämnas som två av många framstående namn som undersökt frågan på senare tid.¹⁶

1.6 Disposition

Uppsatsens andra avsnitt är ett bakgrundsavsnitt som verkar som utgångspunkt för arbetets fortsatta framställning. Detta innehåller en

¹² Björnsson, Kihlbom & Ullholm (2009) s. 15 f, 31.

¹³ Björnsson, Kihlbom & Ullholm (2009) s. 24 ff.

¹⁴ Se SOU 1996:185; SOU 2002:3; SOU 2012:17.

¹⁵ Se avsnitt 5 nedan.

¹⁶ Se Radovic (2009); Svennerling (2009).

presentation av tillräknelighetsbegreppet och några centrala straffrättsliga ideologier.

Arbetet fortsätter med det tredje avsnittet som behandlar tillräknelighetsbegreppets ställning i svensk rätt idag. Dels redogörs för gällande rätt, dels för den diskussion som råder om ett eventuellt återinförande av ett tillräknelighetskrav.

Uppsatsens fjärde avsnitt redogör för tillräknelighetsbegreppets historia i svensk rätt. Här beskrivs hur psykiskt störda lagöverträdarens straffrättsliga ställning har reglerats i svensk rätt innan brottsbalkens ikraftträdande.

I uppsatsens femte avsnitt behandlas den reform som brottsbalkens införande innebar på området. Först presenteras det beredningsarbete som föranledde reformen och därefter de argument som slutligen kom att motivera ett frångående av tillräknelighetskravet samt vad detta resulterade i.

I det sjätte och avslutande avsnittet analyseras det material som har framkommit i framställningen och de ovan ställda frågeställningarna besvaras.

2 Bakgrund - tillräknelighetsläran och straffrättsliga ideologier

2.1 Tillräknelighetsläran

I de flesta rättsordningar i världen tillämpas den s.k. tillräknelighetsläran. Denna lära grundar sig i tanken att människor som är tillräckligt gamla, vet vad de gör, kan skilja mellan rätt och fel samt har kontroll över sina handlingar kan anses ha en straffrättslig ansvarsförmåga. Tillräknelighetsläran skiljer på människor som är, respektive inte är, straffbara med utgångspunkt i den enskildes tillräknelighet.¹⁷

Tillräknelighetsbegreppet avser alltså att definiera vad som krävs för att en person ska kunna anses vara ansvarig för sina gärningar. Att vara tillräknelig förutsätter att personen är medveten om vad den gör och att den kan kontrollera sitt handlande. En person som lider av en allvarlig psykisk störning kan ha svårigheter att i sin helhet förstå vad han gör och anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse, varför tillräknelighetsläran stadgar att han inte är tillräknelig. Eftersom den psykiskt störde lagöverträdaren inte är tillräknelig ska han, enligt tillräknelighetsläran, inte anses vara straffrättslig ansvarig för sina gärningar och därmed inte heller dömas till straff.¹⁸

Trots att en otillräknelig person är strafffri kan ingripanden i form av till exempel vård aktualiseras. Detta ska dock inte ha sin grund i brottet som sådant, utan i den otillräkneliges vårdbehov eller i samhällets skyddsbehov.

¹⁷ Radovic (2009) s. 17.

¹⁸ Radovic (2009) s. 9.

När det gäller psykiska störningar som inte uppnår en sådan grad att individen kan anses som otillräknelig finns det ofta regler om straffnedsättning på grund av förminskad tillräknelighet.¹⁹

2.2 Straffrättsideologier

2.2.1 Den klassiska straffrättsskolan

Den klassiska straffrättsskolans ursprung kan huvudsakligen hänföras till slutet av 1700-talet och 1800-talet. Skolans ideologi har främst identifierats och definierats genom att senare straffrättsteorier ställt sig i opposition till tankegångar som då har kallats för de klassiska.²⁰

Ideologin härstammar från tanken att samhället är en följd av överenskommelser mellan fria individer och statsmakten. Den enskilde individen har avstått från en del av sin personliga makt för att från staten erhålla skydd för person och egendom. Till följd av detta tankesätt framhålls i den klassiska straffrättsskolan att straff alltid ska överensstämma med den skada som brottet har orsakat. Straffet ska innebära ett sonande av den skuld som lagöverträdaren har dragit på sig genom sin brottsliga gärning.²¹

Den klassiska straffrättsskolan utgår från straffets allmänpreventiva funktion. Med anledning av detta tas endast hänsyn till gärningen som sådan, inte till egenskaper och förutsättningar hos den enskilde brottslingen. Anhängarna till skolan berättigar synsättet med tanken om den fria viljan, en människa med en vilja har alltid en möjlighet att välja mellan att lyda lagen och att begå brott. Det är genom detta val som brottslingen ådrar sig den skuld som befogar straffet. Av detta följer att de som inte anses äga sin fria vilja inte heller kan anses ha en sådan skuld genom sin brottsliga gärning.²²

¹⁹ SOU 1996:185 s. 494.

²⁰ Häthén (2014) s. 183 f.

²¹ Qvarsell (1993) s. 41 f.

²² Rylander (1973) s. 10.

2.2.2 Den positiva straffrättsskolan

Under 1800-talets andra hälft ökade intresset för brottslighetens orsaker. Brottslingar blev föremål för omfattande studier och det resultat som framkom av dessa ansågs av vissa motivera en ny syn på straffens ändamål och grunder.²³

Den italienske läkaren Cesare Lombroso hade en stor betydelse för grunden till den positiva straffrättsskolan. Lombroso fann ett antal gemensamma fysiska drag hos en grupp våldsbrottslingar, utifrån vilket han utvecklade en teori om en så kallad ”förbrytarmänniska”. Lombroso menade att vissa människor var födda till brottslingar och kunde identifieras med hjälp av yttre kännetecken.²⁴ Han utvecklade senare teorierna till att även erkänna bland annat ekonomiska och sociala faktorer som skäl för brottslighetens uppkomst. Kunskapen om brottslighetens orsaker skulle användas för att förebygga och förhindra de brottsliga handlingarna. Lombroso menade att straffet skulle anpassas efter den enskilde brottslingen, främst med hänsyn till hur farlig denne kunde anses vara.²⁵ Lombrosos teorier möttes av stor kritik, främst eftersom underlaget för hans studier inte ansågs tillräckligt, men kom likväl att få stor spridning och genomslagskraft.²⁶

Lombrosos lärjunge Enrico Ferri utvecklade den positiva straffrättsskolan med viss utgångspunkt i Lombrosos teorier. Ferri försökte att kombinera tankar om sociala och biologiska skäl för brottslighet till en enhetlig teori. Han menade att straffsystemet skulle byggas på principer om social ansvarighet, brottslingars farlighet och sanktioner samt att straffen skulle grunda sig i tanken om individualprevention.²⁷ Ferri menade att brottsligheten skulle bekämpas som ett socialt fenomen och betonade därför vikten av brottsförebyggande åtgärder gentemot brottslighetens orsaker.²⁸

²³ Aspelin (1999) s. 117 f.

²⁴ Aspelin (1999) s. 118.

²⁵ SOU 1996:185 s. 516.

²⁶ Aspelin (1999) s. 118.

²⁷ Häthén (2014) s. 190 f.

²⁸ SOU 1996:185 s. 516; Aspelin (1999) s. 118.

Ferri menade vidare att straffsystemet inte skulle ha sin utgångspunkt i den fria viljan, utan ansåg att detta begrepp skulle ersättas med social ansvarighet. Varje samhällsmedlem skulle anses ha ett ansvar att följa lagen, oavsett om han ansågs besitta någon fri vilja eller ej.²⁹

2.2.3 Den sociologiska straffrättsskolan

Den sociologiska skolan grundar sig i tanken att brottsligheten ska bekämpas som ett socialt fenomen. Brottslighetens sociala orsaker är i centrum och anhängare till skolan menar att sociala missförhållanden har ett naturligt samband till brottslighet. Till skillnad från Lombrosos idéer menar den sociologiska skolan att brottet är en följd av såväl yttre som inre faktorer. Med anledning av detta förespråkas i hög grad brottsförebyggande insatser. Straffets ändamål ska vara att bekämpa den sociala företeelse som brottsligheten innebär och brottslingar ska i största möjliga utsträckning vårdas och rehabiliteras.³⁰ I motsats till den klassiska straffrättsskolan erkänner den sociologiska skolan inte en fri vilja. Med anledning av detta anser skolan inte att det ska finnas något tillräknelighetsbegrepp.³¹

En framstående företrädare för denna ideologi var rättsvetenskapsmannen Franz von Liszt. Att bekämpa brottsligheten handlade enligt Liszt om att identifiera vilken typ av brottsling det handlade om och utforma åtgärder utifrån dennes individ och inte utifrån brottets art. Kriminalpolitiken skulle enligt honom bekämpa brottets sociala orsaker och straffet utgjorde endast en av de många åtgärder som kunde tillämpas för att åstadkomma detta. Liszt menade att det inte fanns någon egentlig skillnad mellan straff och andra skyddsåtgärder eller mellan tillräknelighet och otillräknelighet.³²

²⁹ Rylander (1973) s. 12 f.

³⁰ Aspelin (1999) s. 118 f.

³¹ Sondén (1930) s. 115.

³² Sondén (1930) s. 115.

3 Tillräknelighetskravets ställning idag

3.1 Gällande rätt

Sveriges rättssystem är internationellt unikt i det hänseende att det inte uppställer tillräknelighet som ett krav för straffrättsligt ansvar. Bedömningen av ansvarsfrågan ska ske på samma sätt för alla lagöverträdare. Av detta följer att en person som har begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning också omfattas av det straffrättsliga påföljdssystemet.³³

Liknande tankar som ligger till grund för tillräknelighetsbestämmelser i andra länder kan hittas också i det svenska påföljdssystemet, nämligen i 30 kap. 6 § och 31 kap. 3 § BrB. Det är i dessa bestämmelser som de psykiskt stördas straffrättsliga särställning framträder. En del hävdar till och med att tillräknelighetsläran flyttades över från ansvarsledet till påföljdsledet vid brottsbalkens reform år 1965.³⁴

30 kap. 6 § första stycket BrB stadgar att en person som begår ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning i första hand ska dömas till en annan påföljd än fängelse. Sedan den 1 juli 2008 finns inte längre något förbud mot att döma en tilltalad som begått en brottslig gärning under påverkan av en allvarlig psykisk störning till fängelse. Istället för ett sådant förbud gäller alltså en presumtion mot fängelse som rätten har möjlighet att gå emot om det finns särskilda skäl för detta.³⁵ Paragrafens andra stycke stadgar dock ett fängelseförbud i situationer då den tilltalade till följd av den allvarliga psykiska störningen saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. Om rätten inte anser att

³³ Asp, Ulväng & Jareborg (2013) s. 373.

³⁴ SOU 1996:185 s. 493.

³⁵ Prop. 2007/08:97; Ågren, Brottsbalk (1962:700) 30 kap. 6 §, Lexino lagkommentar 2019-06-07.

någon påföljd ska dömas ut ska den tilltalade vara fri från påföljd enligt paragrafens fjärde stycke. Märk att denna bestämmelse endast kan tillämpas då det finns ett orsakssamband mellan den psykiska störningen och brottet.³⁶

Enligt 31 kap. 3 § första stycket BrB får rätten överlämna den som har begått ett brott till rättspsykiatrisk vård. Grundförutsättningen för tillämpning är att den tilltalade vid tillfället för domen lider av en allvarlig psykisk störning och har ett vårdbehov.³⁷ Något kausalsamband mellan brottet och den psykiska störningen krävs inte då kriterierna är helt inriktade på gärningspersonens sinnestillstånd vid tillfället för domen. Vid bedömningen av sinnestillståndet ska en helhetsbedömning med särskilt beaktande av vårdbehovet och skyddsaspekterna ske.³⁸ Överlämnande till rättspsykiatrisk vård får kombineras med andra former av brottspåföljder, med undantag för fängelse och överlämnande till annan typ av särskild vård.³⁹

3.2 Diskussioner om återinförande

Sedan tillräknelighetskravet togs bort från svensk rätt har tre statliga utredningar lämnat betänkande gällande frågan om huruvida kravet bör återinföras. Det senaste tillskottet är Psykiatrilagsutredningens betänkande *Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd* från 2012.⁴⁰

I betänkandet kom psykiatrilagsutredningen fram till att de ansåg att ett tillräknelighetskrav skulle återinföras i svensk rätt. Detta mot bakgrund av en omfattande redogörelse av tillräknelighetsbegreppet, dess fördelar och

³⁶ Jfr. NJA 2007 s. 180; Sandahl & Ulväng, Brottsbalk (1962:700) 31 kap. 3 §, Lexino lagkommentar 2017-09-09.

³⁷ Sandahl & Ulväng, Brottsbalk (1962:700) 31 kap. 3 §, Lexino lagkommentar 2017-09-09.

³⁸ Prop. 1990/91:58 s. 296 f, 459 f, 532 f.

³⁹ Sandahl & Ulväng, Brottsbalk (1962:700) 31 kap. 3 §, Lexino lagkommentar 2017-09-09.

⁴⁰ Se SOU 1996:185; SOU 2002:3; SOU 2012:17.

nackdelar. Utredningen framförde ett antal argument till stöd för sin uppfattning att regleringen i brottsbalken ska reformeras. Nedan ska beskrivas några av de centrala argument som framfördes.

Utredningen framförde att det inte är rimligt att en person som vid brottstillfället var akut psykotisk eller vars uppfattning om sakförhållandena helt saknade förankring i verkligheten kan anses vara straffrättsligt ansvarig.⁴¹ I samband med detta framfördes även att utredningen inte anser att de omständigheter som ligger till grund för de allvarligt psykiskt störda särställning ska aktualiseras i påföljdsledet, utan vid prövningen av skuldfrågan. Uppsåtsrekvisitet riskerar i gällande rätt att tillämpas för extensivt vid brott begångna av psykiskt störda lagöverträdare.⁴²

Vidare framhöll utredningen att skuldprincipen talar för ett återinförande av ett tillräknelighetskrav. Skuldprincipen innebär att en gärning inte utgör ett brott om den har begåtts av en person som vid brottstillfället påverkades av en förvrängd verklighetsuppfattning och som inte hade förmåga att förstå sin gärnings innebörd eller anpassa sina handlingar efter en sådan insikt. Utredningen hävdade även att den behandlingstanke som låg bakom brottsbalkens bestämmelser gällande psykiskt störda lagöverträdare kan ifrågasättas som en grund för att låta särregleringen ligga i påföljdsledet. Den straffrättsliga gärningen är mer central än vad den var vid brottsbalkens införande och grundläggande straffrättsliga principer om bland annat rättvisa, proportionalitet, rättssäkerhet och förutsebarhet har fått ökad betydelse, vilket enligt utredningen talar till förmån för ett återinförande av ett tillräknelighetskrav. Tillräknelighetskravet kan enligt utredningen också motiveras ur ett internationellt perspektiv, då en reglering liknande andra länders kan underlätta till exempel internationell lagföring och överförande av verkställighet.⁴³

⁴¹ SOU 2012:17 s. 511 f.

⁴² SOU 2012:17 s. 539 f.

⁴³ SOU 2012:17 s. 540 f.

4 Tillräknelighetslärans ställning innan brottsbalken

4.1 Äldre rättskällor

Sedan mycket lång tid tillbaka har sinnessjuka⁴⁴ lagöverträdare haft en straffrättslig särställning i såväl svensk som utländsk rätt. I Sverige hittas särskilda bestämmelser om sinnessjukas straffrättsliga ställning redan i vår äldsta rättsbok, den äldre Västgötalagen.⁴⁵ Bestämmelserna i de medeltida landskapslagarna ger en bild av den formella särställningen som sinnessjuka hade, hur de faktiskt behandlades i rättstillämpningen finns det dock inte någon klar bild av.⁴⁶

Trots att de olika landskapslagarna skilde sig åt när det gällde form och innehåll kan samma huvudprincip gällande de sinnessjukas straffrättsliga ställning återfinnas i de flesta av dem, nämligen att den sinnessjuka lagöverträdaren i princip var straffri. Ansvar för den sinnessjukas handlingar föll på dennes anhöriga, dock inte i samma utsträckning som om de själva hade begått brottet.⁴⁷

Under 1500- och 1600-talen kom bibelns straffregler att spela allt större roll i det svenska rättssystemet.⁴⁸ Även om de svenska lagförslagen från 1600-talet utgick från principen om de sinnessjukas strafffrihet, påverkade troligen den mosaiska rätten även behandlingen av de sinnessjuka lagöverträdarna.⁴⁹

1734 års lag innehöll endast ett kortfattat stadgande om de sinnessjukas straffrättsliga ställning. Enligt bestämmelsen skulle brottsliga handlingar

⁴⁴ I de flesta äldre texter används begreppet *sinnessjukdom*, varför det även kommer att användas i denna historiska framställning. Idag används dock i de flesta andra sammanhang begreppet *psykisk störning*.

⁴⁵ Sondén (1930) s. 3; SOU 1996:185 s. 491; Rylander (1973) s. 9.

⁴⁶ SOU 1996:185 s. 516; Qvarsell (1993) s. 77.

⁴⁷ Sondén (1930) s. 18 f.

⁴⁸ Häthén (2014) s. 99 ff.

⁴⁹ Sondén (1930) s. 35.

utförda av sinnessjuka ersättas i form av penningbot. Utöver detta nämndes inget ytterligare om straff eller påföljder.⁵⁰ Huruvida detta innebar att de sinnessjukas straffrihet var något självklart som inte ansågs behöva uttalas i lagen, eller om de sinnessjuka ålades bestraffning åtminstone i början av lagens tillämpningstid är en omdiskuterad fråga.⁵¹ Tillämpningen av lagens bestämmelser präglades i hög uträkning av vikten att säkerställa att brottslingar inte blev straffriförklarade utan tillräckliga skäl.⁵²

Under 1800-talets första hälft ökade psykiatrins betydelse för rättsväsendet. Fler övertygades om att sinnessjukdom var en sjukdom som kunde botas och inte ett straff för en persons synder. Till grund för detta nya synsätt låg en människoupfattning som var inspirerad av upplysningen samt att psykiatrin hade börjat accepteras som en del av den medicinska vetenskapen. Psykiatrins stärkta ställning och inflytande kom att påverka rättsväsendet på ett principiellt plan.⁵³

4.2 1864 års strafflag

År 1864 trädde en ny strafflag i kraft. Lagen var till stor del ett resultat av de nya strömningar inom straffrätten som hade framträtt under upplysningstiden. Krav på bland annat humanisering och mildrande av de hårda straffen kom att påverka reformens utformning. Strafflagens uppgift ansågs inte längre enbart vara att avskräcka från brott, utan också om möjligt verka för brottslingens förbättring.⁵⁴

Vid utformningen av lagen ville lagstiftaren, i enlighet med legalitetsprincipen, noga ange alla straffbara handlingar och möjliga bestraffningar direkt i lagen. Till skillnad från tidigare reglering av

⁵⁰ Rylander (1973) s. 17.

⁵¹ Sondén (1930) s. 41; Qvarsell (2014) s. 81.

⁵² Sondén (1930) s. 48.

⁵³ Qvarsell (1993) s. 27 ff.

⁵⁴ Sondén (1930) s. 65.

sinnessjuka lagöverträdare ville lagstiftaren därför ange utrymmet för straffriheten direkt i lagtexten i form av tillräknelighetsbestämmelser.⁵⁵

5 kap. 5 § SL stadgade att en gärning som begås av någon som berövats förståndets bruk genom sjukdom eller ålderdomssvaghet skulle vara strafflös. Av 5 kap. 6 § SL följde att den som delvis saknade förståndets bruk skulle få nedsatt straff med anledning av detta. Bestämmelserna betonade gärningspersonens förnuft snarare än dennes fria vilja.⁵⁶ Endast brister i förståndets bruk kunde befria en brottsling från straffrättsligt ansvar, detta i enlighet med den klassiska straffrättslärans syn att människans förmåga att förstå innebörden av lagen och handlingarnas konsekvenser var avgörande för ansvarsfrågan.⁵⁷

Vilka straffrättsliga principer som låg bakom 1864 års strafflag är inte helt klarlagt. Den klassiska straffrättsskolan och dess vedergällningstanke fick stor betydelse för lagens utformning, men det beredande arbetet innehöll även inslag av individualpreventiva tankegångar. Den klassiska straffrättsskolan menade att straffet var en rättvis vedergällning för brottet som hade begåtts och betonade proportionalitet, att lika fall skulle behandlas lika och att straff förutsatte skuld. Dessa principer möjliggjorde för en mekanisk tillämpning av strafflagen, dock med undantag för då förövaren ansågs vara otillräknelig. Kring sekelskiftet började dock den positiva straffrättsskolan och den kriminalsociologiska skolan få allt större inflytande i svensk rätt.⁵⁸

⁵⁵ Rylander (1973) s. 18; Sonden (1930) s. 66 f.

⁵⁶ SOU 1996:185 s. 516.

⁵⁷ Qvarsell (1993) s. 103.

⁵⁸ Qvarsell (1993) s. 211 f.

5 1900-talets reformarbete och brottsbalken

5.1 1900-talets första hälft

1900-talets första hälft präglades till stor del av en kamp mellan olika politiska synsätt. Staten började agera mer och mer som en fördelare av resurser där omvårdnad, utbildning, planering och infrastrukturbyggnad stod i centrum.⁵⁹ Kring sekelskiftet började önskemål om att reformera strafflagen framföras i allt högre utsträckning. I samband med detta växte det även fram en kritik gentemot de då gällande tillräknelighetsbestämmelserna.⁶⁰

År 1909 fick lundaprofessorn Johan Thyrén i uppdrag att utreda möjligheterna till ett nytt bötesstraffsystem, men utredningsarbetet kom att utvidgas till att omfatta hela strafflagen. År 1916 presenterade Thyrén ett förberedande utkast till en ny allmän del av strafflagen. Utifrån detta utkast tillsattes en strafflagskommission som hade i uppdrag att formulera ett förslag till lagtext. Thyrén var starkt påverkad av Liszt och den kriminalsociologiska skolans idéer. Den grundläggande tanken i Thyrens arbete var att det i större utsträckning skulle tas hänsyn till brottslingens individuella situation och orsak till att denne begick brott. Thyrén betonade dock samtidigt att det allmänna rättsmedvetandet krävde att brott bestraffades. Allmänprevention fanns fortfarande kvar som en del av motiven för straff, men det ansågs mer angeläget att påverka den enskilde brottslingen än att försöka avskräcka andra från att begå brott. Bestrafningen skulle inte grunda sig i en vedergällningstanke, utan i samhällets behov av skydd i form av förbättring eller oskadliggörande av brottslingen samt avskräckning. Thyrén framförde att psykiskt störda lagöverträdare skulle dömas men inte straffas.⁶¹

⁵⁹ Häthén (2014) s. 216.

⁶⁰ Svennerlind (2009) s. 72.

⁶¹ Qvarsell (1993) s. 213 f, s. 305.

År 1919 tillkallades ytterligare en grupp sakkunniga inom justitiedepartementet för att arbeta med sådana frågor som den kommission som tillsattes 1916 inte hann med. Denna grupp presenterade år 1920 ett förslag som bland annat inkluderade ett tidsobegränsat straff för psykiskt störda brottslingar.⁶²

År 1923 presenterade Strafflagskommissionen från 1916 sitt slutbetänkande. Kommissionen försökte att balansera straffsystemets allmänpreventiva aspekter, där straff och skyddsåtgärder var uttryck för rättsordningens avståndstagande från brottslighet, med den individualpreventiva uppgiften att undvika återfallsbrottslighet. Huvuddelen av förslaget ledde inte till någon lagstiftning. År 1927 trädde två lagar i kraft som införde tidsbestämda straff för återfallsförbrytare och för förvaring av förminskat tillräkneliga.⁶³ De förändringar som skedde under 1900-talets tre första decennier kan i stor utsträckning tillskrivas Johan Thyrén då hans straffrättsliga åskådning kom att påverka straffsystemet i en allt mer individualpreventiv riktning.⁶⁴

På 1930-talet fanns en stor vilja att reformera det svenska rätts- och samhällssystemet. En framträdande person för utvecklingen inom straffrätten var Karl Schlyter. Schlyter var justitieminister mellan åren 1932 och 1936, men hade även efter sitt uppdrags avslutande ett stort inflytande över den straffrättsliga utvecklingen. Hans idéer kan beskrivas som en blandning av huvudsakligen den positiva skolan men med inslag av den kriminalsociologiska. Olika påföljder skulle möta olika kategorier av brottslingar och målet med kriminalpolitiken skulle enligt Schlyter vara att minska återfallsbrottsligheten genom vårdåtgärder.⁶⁵ Under sin tid som justitieminister lade Schlyter fram ett program vars syfte var att genomföra en fullständig reform av straffsystemet. Reformprogrammets grundläggande tanke var att vedergällningsprincipen helt och hållet skulle förkastas.

⁶² Häthén (2014) s. 254.

⁶³ Häthén (2014) s. 254 f.

⁶⁴ Qvarsell (1993) s. 214.

⁶⁵ Häthén (2014) s. 254 f.

Straffsystemet skulle skydda samhället mot brottslighet genom individualpreventiva åtgärder. Alla som begick brott skulle behandlas så humannt som möjligt och brottsligheten skulle bekämpas effektivt, men utan att rättssäkerheten inskränktes.⁶⁶

År 1935 tillsattes en grupp sakkunniga som skulle se över strafflagens tillräknelighetsbestämmelser. De sakkunniga yttrade i ett förslag år 1936 att ”de som vid handlingens företagande var sinnessjuka eller led av sådan rubbning i själverksamheten som är att jämföras med sinnessjukdom” skulle vara straffria. Detta förslag betydde att strafflagens formulering ”berövad av förståndets bruk” skulle uteslutas ur regleringen. Därutöver skulle straffriförklaringen bli beroende av en psykiatrisk bedömning av den anklagade i större utsträckning. Förslaget blev föremål för stor diskussion, men fick inte några egentliga resultat i form av lagstiftning.⁶⁷

År 1937 tillsattes Straffrättskommittén vars uppdrag var att arbeta med brottskatalogen och strafflagens allmänna del samt avge förslag till ny lagtext. Kommittén presenterade ett antal förslag under 1940-talet och de flesta kom även att vara del av Kommitténs slutbetänkande *Förslag till brottsbalk 1953*.⁶⁸

Det arbete som gruppen sakkunniga som tillsattes 1935 hade utfört överlämnades år 1938 till Strafflagsberedningen för fortsatt utredning.⁶⁹ Strafflagsberedningen, med Schlyter som ordförande, hade i uppdrag att arbeta fram ett förslag till en ny strafflag och nya regler för brottslingarnas behandling. Beredningens arbete kom i väntan på att reformera hela systemet att presentera flera partiella förändringar i lagstiftningen. En av de viktigaste av dessa förändringar var reformen av strafflagens tillräknelighetsbestämmelser som trädde i kraft den 1 januari 1946.⁷⁰

⁶⁶ Qvarsell (1993) s. 308 f.

⁶⁷ Qvarsell (1993) s. 316 ff.

⁶⁸ Häthén (2014) s. 255; SOU 1953:14.

⁶⁹ SOU 1996:185 s. 517.

⁷⁰ Qvarsell (1993) s. 309 f.

5.2 1946 års reform

Beredningen menade att det var en allmän uppfattning att strafflagens bestämmelser om tillräknelighet var föråldrade och att vårderna av de som förklarades straffria inte var tillräcklig eller tillfredsställande.

Strafflagsberedningen föreslog att straffrihetens område skulle inskränkas till att endast omfatta de som begått sin brottsliga gärning under inflytande av sinnessjukdom eller sinnesslöhet. Detta innebar alltså att beredningen föreslog ett krav på kausalsamband mellan gärningen och sinnestillståndet för att straffriförklaring skulle kunna aktualiseras. Beredningen framförde även att 5 kap. 6 § SL gällande de s.k. förminskat tillräkneliga skulle uteslutas.⁷¹ Många remissinstanser lämnade yttrande angående Strafflagsberedningens förslag och till följd av detta valde regeringen att framföra ett något annorlunda förslag inför riksdagen år 1945. Även detta förslag möttes av kritik, varför regeringen valde att framföra ytterligare ett förslag inför riksdagen. Här framhölls att strafflagens bestämmelser gällande tillräknelighet behövde anpassas till dåvarande praxis och att antalet straffriförklaringar behövde minskas. Denna proposition granskades noggrant och omfattande i riksdagens lagutskott, som även själva lämnade ett förslag till tillräknelighetsbestämmelsernas reform.⁷²

År 1946 trädde slutligen förändringarna av strafflagens tillräknelighetsbestämmelser i kraft. Dessa förändringar innebar bland annat, som Strafflagsberedningen hade föreslagit, att det krävdes ett kausalsamband mellan den brottsliga handlingen och sinnestillståndet vid brottet för att en straffriförklaring skulle komma i fråga.⁷³ Debatten som hade omgärdat beredningen av dessa bestämmelser präglades av å ena sidan anhängare av den klassiska straffrättsskolan som menade att alla brottslingar skulle bestraffas, dock med undantag för de sinnessjuka lagöverträdarna,

⁷¹ Qvarsell (1993) s. 319 f.

⁷² Qvarsell (1993) s. 323 f.

⁷³ Jfr. SOU 1942:59; SOU 1996:185 s. 517.

och att rättssäkerheten krävde att det var domstolarna som beslutade om straff och andra åtgärder mot brottslingarna och å andra sidan anhängarna till den positiva skolan som menade att alla brottslingar skulle få en individuellt anpassad behandling med fokus på medicinsk vård. Anhängare till den positiva skolan menade att straff, ansvar och även tillräknelighet var begrepp som inte skulle finnas i strafflagstiftningen. Motsättningarna mellan dessa två olika sidor av debatten resulterade i 1946 års bestämmelser, som försökte hitta en kompromiss mellan de olika åsikterna. Resultatet av denna kompromiss behöll tillräknelighetsläran och vissa menade till och med att lagtexten innebar att läran fick en starkare förankring i lagen än tidigare.⁷⁴ Ändringarna innebar dock inte någon större principiell skillnad i fråga om behandlingen av de psykiskt störda lagöverträdarna, de som var att anse som otillräkneliga stod fortfarande utanför det straffrättsliga påföljdssystemet.⁷⁵

5.3 Brottsbalkens beredning

År 1956 lämnade strafflagsberedningen sitt slutbetänkande *Skyddslag*. Betänkandet innefattande förslag om en fullständig revidering av den då gällande strafflagen. Förslaget möttes av omfattande kritik och inte förrän 1962 fastställdes den nya lagen. Betänkandet utgick från skyddsprincipen, vilken innebar att kriminalpolitikens uppgift var att skydda samhället mot brottslighet och inte att straffa brottslingar. Straff skulle ersättas av vård och behandling och i den mån som straff skulle finnas kvar skulle det vara principiellt likställda med andra brottspåföljder. Förslaget stadgade därför att sinnessjuka lagöverträdare skulle dömas, men då dömas till vård.⁷⁶

Beredningen framhöll att den uppdelning av lagöverträdarna i otillräkneliga och tillräkneliga som fanns i strafflagen härstammade från en tid då det straffrättsliga reaktionssystemet endast innehöll brottspåföljder i form av straff. Grunden som gränsdragningen mellan straffbara och straffria

⁷⁴ Qvarsell (1993) s. 326.

⁷⁵ SOU 1956:55 s. 51.

⁷⁶ Qvarsell (1993) s. 330; Svennerlind (2009) s. 80 f.

baserades på hade enligt beredningen spelat ut sin roll. Utvecklingen hade huvudsakligen varit en orsak av preventionstankens ökade betydelse. Brottspåföljdernas ändamål var att hindra brott genom att verka såväl individualpreventivt som allmänpreventivt. Straffen var inte längre i särställning som brottspåföljd utan vid 1950-talet fanns även särskilda behandlingsformer för brottslingar i ungefär samma utsträckning som straff i vedertagen mening. Med anledning av detta var uppdelningen av straffbara och straffria lagöverträdare inte berättigad enligt beredningen.⁷⁷

Vidare menade beredningen att ett brott alltid ska följas av en reaktion från samhället. Detta gällde enligt beredningen även i de fall då det inte fanns något behov av att ingripa mot brottslingen för att förhindra återfallsbrottslighet eller då denne hade begått ett brott under inflytande av en sinnessjukdom. Som stöd för denna ordning framförde beredningen att en vårdpåföljd var en brottspåföljd principiellt likställd med alla andra påföljder. Det ansågs inte spela någon roll i ansvarsledet huruvida gärningspersonen var tillräknelig eller ej.⁷⁸

Gentemot invändningar att ett borttagande av straffrifyklaringarna var inhumant mot de som enligt strafflagen ansågs vara otillräkneliga svarade beredningen att förslaget inte innebar att den psykiskt störde skulle dömas till straff enligt vedertagen mening utan att den lämpligaste vårdformen utifrån individens tillstånd skulle väljas. Beredningen framhöll att detta visserligen innebar att domstolen konstaterade att den psykiskt störde hade begått en brottslig gärning men menade att detta även skedde vid straffrifyklaringar. Beredningen hävdade att för den utomstående skulle vården alltid framstå som föranledd av brottet, oavsett om straffrifyklaring skedde eller inte.⁷⁹

⁷⁷ SOU 1956:55 s. 273 f.

⁷⁸ Svennerlind (2009) s. 81 f.

⁷⁹ SOU 1956:55 s. 283 f.

Vidare motiverade beredningen avskaffandet av tillräknelighetskravet med ett avståndstagande från tanken att människor kunde vara moraliskt ansvariga för sina gärningar. Beredningen menade att även i situationer då påföljden skulle efterges var lagöverträdaren ansvarig för den brottsliga handlingen.⁸⁰ Då en sinnessjuk brottsling dömdes skulle individualpreventiva överväganden avgöra huruvida vårdåtgärder skulle komma till stånd. Fängelse skulle över huvud taget inte vara möjligt att ådöma en psykiskt störd lagöverträdare. Beredningen kan sägas ha varit påverkad av den positiva skolans tankar om att samhället skulle reagera på alla brott med en påföljd, men att påföljden skulle anpassas efter den enskilde brottslingen.⁸¹

Beredningens förslag kritiserades i stor utsträckning och brottsbalkens slutliga reglering var ett resultat av flera kompromisser. Förslaget om tillräknelighetsbestämmelsernas borttagande inkluderades dock i den nya lagen.⁸²

5.4 Brottsbalkens reglering

Brottsbalken trädde i kraft den 1 januari 1965. De förändringar som genom detta infördes gällande psykiskt störda lagöverträdare innebar att tillräknelighetsläran formellt avskaffades, även om den i viss mån flyttade över till påföljdsledet i form av fängelseförbudet och möjligheten att frias från påföljd.⁸³ De psykiskt störda lagöverträdarna hade därmed fortfarande en straffrättslig särställning, men i formen av att det fanns särskilda påföljdsbestämmelser som inskränkte domstolarnas handlingsfrihet i påföljdsvalet. Detta innebar att denna typ av brottslingar blev föremål för rättsliga bedömningar på ett annat sätt än de hade blivit tidigare, men det innebar generellt inte att de möttes av hårdare sanktioner än innan

⁸⁰ SOU 1956:55 s. 58.

⁸¹ Qvarsell, s. 330 f.

⁸² Prop. 1962:10 del C s 107 f; se även Lag (1964:163) om införande av brottsbalken.

⁸³ SOU 1996:185 s. 517.

brottsbalkens ikraftträdande. Den principiella skillnaden mellan strafflagen och brottsbalken i fråga om tillräknelighet kan sammanfattas som att de psykiskt störda lagöverträdarnas särställning flyttades från ansvarsledet till påföljdsledet.⁸⁴

⁸⁴ SOU 1996:185 s. 517.

6 Analys och slutsats

6.1 Analys

Att människor med allvarliga psykiska störningar ska ha en särställning i det straffrättsliga systemet har visat sig vara en tanke som har funnits i det svenska rättssystemet under en lång tid. Anledningarna till denna särställning och utformningen av den har dock sällan varit helt självklara, något som kan illustreras genom den långa beredningsprocess som föregick brottsbalken.

Det kan konstateras att tillräknelighetsläran uttryckligen stadgades i svensk rätt först i samband med införandet av 1864 års lag. De tankar som ligger till grund för tillräknelighetsläran har dock haft en plats i rättssystemet även tidigare. Som har presenterats under avsnitt fyra var den sinnessjuka överträdaren straffri åtminstone i formell bemärkelse under de svenska medeltidslagarnas tillämpningstid. I 1734 års lag nämns visserligen inget om straffrihetens område, men som har framförts ovan kan det möjligtvis tyda på att straffriheten ansågs som självklar. Samtliga av dessa lagar har haft en stor betydelse för tillräknelighetslärans ställning i den svenska rättsutvecklingen. Faktumen att de flesta andra länder i världen tillämpar en tillräknelighetslära och att den svenska regleringen innehöll tillräknelighetsbestämmelser fram till 1965 talar för hur unik brottsbalkens reform var, åtminstone i formellt hänseende.

Arbetet med att reformera 1864 års strafflag och dess bestämmelser pågick i större eller mindre utsträckning från 1910-talet till brottsbalkens ikraftträdande år 1965. Under denna relativt långa tidsperiod hann, som ovan visats, flera utredningar och förslag presenteras gällande frågan om tillräknelighet. Även om många av dessa är lika varandra, kan samtliga sägas ha bidragit med egna versioner för hur tillräknelighetsläran skulle tillämpas. De bestämmelser som slutligen inkluderades i brottsbalken kan

dock huvudsakligen sägas ha sin grund i Strafflagsberedningens arbete och i viss mån även propositionen till brottsbalken, vilket även har beskrivits under avsnitt 5. Av detta följer dock inte att Strafflagsberedningen inte påverkades av tidigare förslag och utredningar.

Även om bestämmelserna gällande de psykiskt störda lagöverträdarna inte formulerades precis på det sätt som beredningen önskade i det slutliga förslaget, var det beredningens motiveringar som huvudsakligen låg till grund för tillräknelighetsbestämmelsernas reformer år 1946 och 1965. Reformen år 1946 hade som syfte att inskränka möjligheterna att tillämpa tillräknelighetsbestämmelserna medan brottsbalken ersatte dem helt och hållet.

Det kan konstateras att samtliga de argument som beredningen framförde på området för tillräknelighet kan hänföras tillbaka till en och samma tes, nämligen att tillräknelighetsläran bör avskaffas. Även om de olika argumenten är av skilda former har samtliga som syfte att motivera denna tes. Som har framförts under avsnitt fem, grundade Strafflagsberedningen flera av sina argument på tanken att straff ska ersättas av vård och behandling samt att straffet inte ska principiellt skiljas från andra påföljder. Denna tanke stödjer tesen om att avskaffa tillräknelighetsläran på det sätt att straffriheten inte behövs då psykiskt störda lagöverträdare kan dömas till en vårdpåföljd. Vidare motiverade beredningen avskaffandet med tankar kring individuell behandling och skyddsprincipen. De framhöll särskilt att samhället alltid ska reagera på brottslighet, men att denna reaktion kan ske i många olika former. Även denna tanke motiverar ett avskaffande av straffriheten, då ett system med tillräknelighetsbestämmelser inte på samma sätt möjliggör för samhället att utöva reaktioner mot samtliga brottslingar.

Strafflagsberedningen framförde samtliga av sina argument med utgångspunkt en viss uppfattning om straffsystemets funktion och ändamål samt om brottslighetens orsaker. Även den tes som Strafflagsberedningen byggde sin argumentation på var ett resultat av beredningens uppfattningar.

Att tillräknelighetsläran bör avskaffas är att anse som en normativ tes då den har sin grund i vad Strafflagsberedningen ansåg vara önskvärt i straffsystemet. Eftersom tesen inte är faktuell är det svårt att definitivt avgöra huruvida den är sann eller inte, hållbarheten får därmed bedömas utifrån de grunder som argumenten baseras på.

Som nämnt under avsnitt 5 hämtade Schlyter och Strafflagsberedningen många av sina tankar och idéer från den positiva straffrättsskolan. Utvecklingen under 1900-talet var ett resultat av motsättningar mellan huvudsakligen den klassiska straffrättsskolan, den kriminalsociologiska skolan och positiva straffrättsskolornas idéer och tankar, men den positiva skolan kom att få övertaget under brottsbalkens reformarbete. Hållbarheten i Strafflagsberedningens argument är alltså huvudsakligen beroende av den positiva straffrättsskolans ideologi. Huruvida argumenten anses vara hållbara i hög eller liten grad beror på vad mottagaren anser om den positiva straffrättsskolans idéer. Som framfördes under avsnitt tre menade Psykiatrilagsutredningen från 2012 att den behandlingstanke som låg till grund för brottsbalkens bestämmelser om psykiskt störda lagöverträdare inte längre var berättigad. Med anledning av detta kan det antas att åtminstone Psykiatrilagsutredningen skulle ställa sig i opposition mot Strafflagsberedningens argument på denna punkt.

Relevansen av Strafflagsberedningens argument i dagens diskussion är beroende av i vilken grad de idag gör det rimligt att acceptera inställningen kring tillräknelighetsbestämmelserna i beredningens arbete. Om det antas att Strafflagsberedningens påståenden om hur straffsystemet på bästa sätt bör organiseras för att skydda samhället och vårda brottslingen är riktiga, ökar det rimligheten för att acceptera deras inställning kring tillräknelighetsbestämmelserna. Av detta följer att argumenten fortfarande kan vara relevanta på det sätt att de visar en av många uppfattningar gällande tillräknelighetslärans ställning i svensk rätt.

6.2 Slutsats

Sammanfattningsvis kan sägas att tillräknelighetslärans avskaffande till stor del berodde på de uppfattningar kring brottslighetens orsaker, straffsystemets ändamål och straffets funktion som var dominerande vid tidpunkten för brottsbalkens införande. De olika straffrättsskolorna kom att spela en stor roll för utvecklingen på området och motsättningen mellan dem resulterade ofta i att lagarna fick aspekter av olika ideologier.

De argument som motiverade ett avskaffande av tillräknelighetsbestämmelserna hade i de flesta fall sitt ursprung i behandlingstanken och skyddsprincipen. Samtidigt som samhället skulle skyddas mot brott och all brottslighet skulle mötas av en reaktion, skulle detta i största möjliga utsträckning ske i form av vård och behandling.

Att applicera dåtidens argumentation på dagens diskussion om ett eventuellt återinförande av ett tillräknelighetskrav är möjligt. Eftersom argumenten ger uttryck för påståenden om hur regleringen av psykiskt störda lagöverträdare bäst bör utformas är de relevanta även idag. Argumentens hållbarhet blir dock i högsta grad beroende deras teoretiska och ideologiska grunder och den ställning som dessa har idag.

Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

Utredningsbetänkanden

SOU 1942:59 Strafflagsberedningens betänkande angående strafflagens tillräknelighetsbestämmelser, sinnesundersökning m.m.

SOU 1953:14 Förslag till brottsbalk.

SOU 1956:55 Skyddslag.

SOU 1996:185 Straffansvarets gränser.

SOU 2002:3 Psykisk störning, brott och ansvar.

SOU 2012:17 Psykiatri och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd.

Propositioner

Prop. 1962:10 Del C Förslag till brottsbalk.

Prop. 1990/91:58 Psykiatrisk tvångsvård m.m.

Prop. 2007/08:97 Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare.

Litteratur

Asp, Petter; Ulväng, Magnus; Jareborg, Nils: *Kriminalrättens grunder*, 2:a upplagan, Iustus Förlag AB, Uppsala 2013.

Aspelin, Erland: 'Straffets grunder – historisk bakgrund.' *SvJT* 1999 s. 108-131.

Björnsson, Gunnar; Kihlbom Ulrik; Ullholm, Anders: *Argumentationsanalys: Färdigheter för kritiskt tänkande*, 2:a upplagan, Natur & Kultur, Stockholm 2009.

Häthén, Christian: *Stat och straff: Rättshistoriska perspektiv*, 2:a upplagan, Studentlitteratur AB, Lund 2014.

Nääv, Maria; Zamboni, Mauro (red.): *Juridisk metodlära*, 2:a upplagan, Studentlitteratur AB, Lund 2018.

Qvarsell, Roger: *Utan vett och vilja: om synen på brottslighet och sinnessjukdom*, Carlsson bokförlag, Stockholm 1993.

Radovic, Susanna: 'Om begreppet tillräknelighet', i: Anckarsäter, Henrik; Radovic, Susanna (red.), *Tillräknelighet*, Studentlitteratur AB, Malmö 2009.

Rylander, Gösta: *Samhället och de psykiskt avvikande*. Aldus/Bonniers, Malmö 1973.

Sandahl, Karin; Ulväng, Magnus: Brottsbalk (1962:700), 31 kap. 3 §, Lexino lagkommentar (JUNO) 2017-09-09.

Sondén, Torsten: *De sinnessjukas straffrättsliga ställning i Sverige: en översikt*, Nordiska bokhandeln, Stockholm 1930.

Svennerlind, Christer: 'Tillräknelighet i svensk rätt', i: Anckarsäter, Henrik; Radovic, Susanna (red.), *Tillräknelighet*, Studentlitteratur AB, Malmö 2009.

Ågren, Jack: Brottsbalk (1962:700) 30 kap. 6 §, Lexino (JUNO) 2019-06-07.

Rättsfallsförteckning

NJA 2007 s. 180.